

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗАПОБІГАННЯ ОБОРОТУ ФЕТАЛЬНИХ ТКАНИН ТА ЕМБРІОНІВ ЛЮДИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ОХОРОНИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СТАДІЇ ЕМБРІОГЕНЕЗУ

Борщевська О. М., Даниленко С. К.

У статті розглядається необхідність вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Проводиться аналіз наукової та теологічної думки щодо охорони права людини на стадії ембріогенезу, вивчається можливість здійснення науково-теоретичних та організаційно-правових заходів визначення основних понять щодо цивільно-правового аспекту запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріогенезу, вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти пакет законів про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики, спрямованої на дотримання норм суспільної моралі при здійсненні генно-інженерних досліджень.

Ключові слова: охорона права людини на стадії ембріогенезу, цивільно-правовий статус людини на стадії ембріогенезу.

В статье рассматривается необходимость совершенствования законодательной регламентации биомедицинских прав человека в нашем государстве. Проводится анализ научной и теологической мысли по охране права человека на стадии эмбриогенеза, изучается возможность осуществления научно-теоретических и организационно-правовых мероприятий определения основных понятий по гражданско-правовому аспекту предотвращения оборота фетальных тканей и эмбрионов человека как элемента охраны права человека на стадии эмбриогенеза, совершенствования системы специализированных органов, призванных обеспечивать государственный контроль проведения генно-инженерных манипуляций, а также внести изменения в законодательные акты Украины и принять пакет законов о регулировании генно-инженерной деятельности и правовых основах биоэтики, направленной на соблюдение норм общественной морали при осуществлении генно-инженерных исследований.

Ключевые слова: охрана прав человека на стадии эмбриогенеза, гражданско-правовой статус человека на стадии эмбриогенеза.

The article is consider the need to improve the legislative regulation of biomedical human rights in our country. The analysis of scientific and theological thought to protect human rights at the stage of embryogenesis, studied the possibility implementation scientific-theoretical and organizational and legal measures define basic concepts regarding the civil aspect of the prevention of trafficking of fetal tissue and human embryos as part of the protection of human rights at the stage of embryogenesis, improving systems of specialized bodies designed to provide state control over the conduct of genetically engineered manipulations, as well as to amend the legislation acts of Ukraine and adopt a package of laws on the regulation of genetically engineered.

Key words: protection of human rights at the stage of embryogenesis, civil status of a person at the stage of embryogenesis.

Актуальність обраної тематики зумовлюються тим, що нині Україна знаходиться в процесі інтеграції в Європейське співтовариство. Це потребує серед іншого вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Вважається за необхідне для імплементації у наше законодавство міжнародно-правових норм, покликаних забезпечувати права людини у зв'язку із застосуванням методів біології і медицини, здійснити науково-теоретичні та організаційно-правові заходи визначення основних понять щодо цивільно-правового аспекту запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріогенезу, вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти пакет законів про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики, спрямованої на дотримання норм суспільної моралі при здійсненні генно-інженерних досліджень.

Мета статті присвячена визначенню необхідності запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріогенезу у цивільно-правовому аспекті, для чого пропонується, перш за все, визначити на правовому рівні основні поняття щодо цивільно-правового статусу «людини на стадії ембріогенезу».

Науковими дослідженнями в даній галузі займалися такі науковці, як Н. Беседкіна, В.А. Голіченко, О. Кашинцева, О. Ковальов, О. Перевозчикова, Г. Романовський, О. Селіхова, але, на жаль, вони майже не розвивали тематику цивільно-правового аспекту запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріогенезу.

Виклад основного матеріалу. Право на життя людини – це універсальне, невід'ємне, найголовніше право, що має абсолютну цінність світової цивілізації, є першоосновою усіх інших прав та задекларовано найвищою правовою нормою для суспільства, а в разі його втрати всі інші права втрачають свій сенс і значення.

Проте, закріпивши право на життя, законодавці не чітко визначили момент виникнення цього права, що певним чином потребує наукового обґрунтування і вирішення питання, чи володіє цим правом ще не народжена дитина.

Проблема правового статусу зачатой, але ще не народженої дитини (плід, ембріон) з'явилася перед юристами з давніх часів. До недавнього часу практично неможливо було вплинути на розвиток зачатой дитини, але з розвитком біології, генетики, ембріології, медицини стало реальним втручання у людську природу. Поява людини як суб'єкта цивільного права та, відповідно, її правоздатності з моменту народження не робить юридично недоречним факт охорони на рівні права її

ембріонального розвитку від зачаття до народження. Тому не виключена необхідність встановлення правової охорони та захисту прав та інтересів зачатої дитини як майбутнього суб'єкта права.

Загальновідомо, що життя є основним немайновим благом і найвищою соціальною цінністю суспільства, позбавлення якого є незворотним та означає припинення існування особи. Саме тому право на життя знаходиться під максимальним правовим захистом.

У деяких випадках закон встановлює охорону майбутньої, тобто такої, що ще не настала, правоздатності, охорону інтересів суб'єкта права, що ще не з'явився.

Але генетики ніяк не зупиняються на лікуванні, а, посилаючись на свободу наукових досліджень, хочуть експериментувати, маючи на меті створення певного типу надлюдей, які могли б запанувати над іншими. Таким чином реанімується евгеніка, яка панувала у Німеччині за часів Другої світової війни.

Прихильники вільного обороту фетальних тканин людини вважають, що у разі розумного законодавчого регулювання переваги перевищили б недоліки. Одним із пріоритетів виставляється вирішення проблеми дітонародження в безплідних пар.

Водночас наукові дослідження, використовуючи відсутність чи неналежне правове забезпечення часто впроваджуються без урахування норм моралі. Тому право, маючи різноманітні засоби регламентації тієї або іншої діяльності, виступає мірою соціального компромісу і механізмом забезпечення громадської безпеки.

У багатьох державах діють нормативні акти (у тому числі такі, що мають силу закону), покликани регулювати діяльність, а також суспільні відносини в галузі генної інженерії. Ще 1988 р. в Академії наук СРСР було створено комісію для розробки правил безпеки під час робіт із генно-інженерними дезоксирибонуклеїновими кислотами (ДНК). Результатом її діяльності став аналіз стану біотехнології і генної інженерії в країні, розробка заходів безпеки в процесі розвитку експериментальних напрямів.

Проблема обороту фетальних тканин людини має не тільки технологічні й моральні аспекти. Її необхідно розглядати ширше, у контексті прогресу науки, можливості і необхідності його регламентації, у тому числі і правової, а також етичного аспекту будь-якої дослідницької роботи. Це той випадок, коли правовий вплив має застережний характер і дає змогу простежити за виникненням і розвитком нової галузі правового регулювання.

Ставлення до обороту фетальних тканин людини, а в перспективі й клонування людей, тенденції його правової регламентації суттєво визначатимуться не тільки світською владою, а й домінуючою в цьому суспільстві релігією. Вплив церкви на суспільну свідомість, на державу і законодавче регулювання тих чи інших питань нині досить відчутний. Ще актуальнішою є нині проблема правової регламентації дій, спрямованих не на створення повноцінних копій людини, а на одержання за допомогою клонування ембріонів як джерела ембріональних стовбурових клітин. Досліді з одержання людських ембріонів уже заборонені в 27 країнах. Аналізуючи зарубіжний досвід, зазначимо, що право на життя захищається з моменту зачаття у Польщі, Чехії, Німеччині, Ірландії, Словаччині та інших країнах. Так, відповідно до ст. 15 Конституції Словацької республі-

ки та ст. 6 Конституції Чеської республіки, «людське життя гідне охорони до народження». Ст. 2 Конституції ФРН визначає, що «кожен має право на життя та фізичну недоторканність <...> це стосується і ненароджених дітей»; згідно зі ст. 40 Конституції Ірландії «держава визнає право на життя ненародженої дитини», маючи на увазі рівне право на життя матері, гарантує у своїх законах повагу та, наскільки це можливо, захищає і підтримує своїми законами це право. Зокрема, Американська конвенція про права людини, відповідно до ст. 4 трактує, що «право на життя захищається законом, загалом – із моменту зачаття».

У правовій доктрині протягом усього часу існування інституту охорони прав зачатих, але не народжених дітей (насцитурусів) триває дискусія щодо питання про їх цивільну правоздатність, яка досі не завершилася виробленням єдиного та однозначного підходу. Тим не менш відсутність у законодавстві положень, що прямо закріплюють статус насцитуруса як суб'єкта цивільного права, не була перешкодою для захисту інтересів зачатої, але ще не народженої дитини за допомогою норм спадкового та деліктного права. Так, Цивільному кодексу України став на позицію захисту прав ненародженої дитини, визначивши в статті 25, що у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Це положення знаходить практику застосування майже тільки в спадкових правовідносинах. Але тлумачення такої норми має бути набагато ширшим.

Так, ст. 3 Загальної Декларації прав людини, ст. 21 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, ст.ст. 2, 23, 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст.ст. 6, 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ст.ст. 1, 6 Конвенції про права дитини, які ратифіковані Україною, а також ст. 27 Конституції України тією чи іншою мірою регламентують таке право, але з моменту народження. Згідно з чинним цивільно-правовим законодавством (ч. 2 ст. 25 Цивільного кодексу України), момент народження є юридичним фактом, з якого виникає правоздатність, отже, в Україні за людиною визнано право на життя саме з цього моменту. У Законі України «Про охорону дитинства» зазначається: «Кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я».

Але із самих перших хвилин життя, тобто з моменту зачаття, ембріон є носієм генетичних властивостей людини, яка має народитись. Саме з цього моменту починається розвиток людського організму. З народженням починається другий етап існування людини – етап перебування її в соціальному середовищі. Це свідчить про помилковість думки про те, що людське життя починається з його народження. Варто зауважити, що фактично Конвенція про права дитини не містить положень, що прямо зобов'язують держави гарантувати життя ще ненародженої дитини. Міжнародно-правові акти все ж такі направлені на встановлення зобов'язань щодо належного захисту ембріону, що не є тотожним із визнанням правосуб'єктності людини з моменту її зачаття. Саме на такий висновок наводить Європейська конвенція про права людини та біомедицину, підписана 4 квітня 1997 р. [1], ст. 18 якої закріплює: «Якщо закон дає змогу проводити дослідження на ембріонах invitro,

він має передбачати належний захист ембріона». Г.Б. Романовський вказує на те, що наведена норма знову фіксує зобов'язання щодо встановлення належного захисту ембріона, але аж ніяк не по визнанню правосуб'єктності людини з моменту зачаття [2, с. 167].

У 1997 р. був прийнятий міжнародно-правовий документ, що стосується вищенаведеної проблематики, – Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини (Конвенція про права людини і біомедицину). Метою Конвенції 1997 р. визначена необхідність захисту гідності, індивідуальної цілісності кожної людини, що має принципове значення саме у сфері генної інженерії. Вимога захисту цілісності людини поширюється і на його генетичні структури: впливати на них можна, по-перше, лише в інтересах людини і, по-друге, за наявності її добровільної та усвідомленої згоди.

Принцип пріоритету блага окремої людини над інтересами науки і суспільства є загальним для всіх міжнародних документів, на основі яких здійснюється етичне і правове регулювання медичної практики й експериментів на людині.

Варто зазначити, що цей принцип у праві біоетики є запозиченим з інших галузей права, зокрема, він є основоположним у сфері захисту прав людини. На думку О. Кашинцевої [3, с. 152–153], враховуючи особливості предмета права біоетики, згаданий принцип віднайшов своє логічне продовження у принципі недоторканності біологічної цілісності людини, зміст якого розкривається тріадою: 1) недоторканності тілесної цілісності людини; 2) недоторканності генетичного матеріалу людини; 3) недоторканності духовної цілісності людини.

У світових правових доктринах захист біологічної цілісності людини відбувається за такими основними напрямками: права людини у сфері генної інженерії; визначення правового статусу ембріонів чи правового режиму ембріонів (залежить від домінуючої правової доктрини); права людини і етико-правові проблеми клонування; права людини у сфері трансплантації; права людини під час проведення медичних досліджень; визнання чи заперечення права людини на евтаназію (залежить від домінуючої правової доктрини).

Щодо визначеної тематики статті в світлі репродуктивних технологій не визначеним в Україні залишається правовий статус ембріонів. Конвенцією про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини 1997 р. ембріон визначається як об'єкт досліджень, тому щодо нього використовується термінологія «правовий режим ембріона». Проте на рівні національного законодавства у деяких країнах, зокрема Польщі, Португалії, Італії, йдеться саме про «правовий статус ембріона», оскільки він розглядається як суб'єкт правовідносин. Дослідження на ембріоні *in vitro* можуть дозволятися національним законодавством країни – учасниці Конвенції лише за умови, що законодавство гарантує захист ембріона. Беззаперечно забороняється вирощування ембріонів людини для проведення досліджень.

Проблема захисту ембріонів тісно пов'язана з етико-правовими проблемами клонування. Тому нині для України надзвичайно важливо, враховуючи міжнародний досвід, розробити національні механізми безпеки всіх видів біотехнологічної продукції.

Розглядаючи проблематику теми в цивільно-правовому аспекті варто визначити, що ч. 6 ст. 281 Цивільно-

го кодексу України регламентує, що переривання вагітності, тобто знищення ембріону, можливе за бажанням жінки до 12 тижнів вагітності, а у випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. До 2 листопада 2004 р. цей термін становив до 28 тижнів вагітності. Але треба зауважити, що законодавець у цьому разі опікувався не правом на життя ненародженої дитини, а правом на життя матері, оскільки переривання вагітності – це завжди ризик для життя жінки.

Нині з розвитком медичної науки, а також, на жаль, криміналізації суспільства, стає дедалі актуальнішим розв'язання питання щодо протидії торгівлі так званім «чорним донорським матеріалом людини», а також ембріонами людини.

Досліджуючи зазначену проблематику, треба спиратися, насамперед, на свідчення науковців медиків, оскільки саме такі дослідження можуть стати основою для правового визначення статусу ембріону в сучасних умовах.

Так, В.А. Голіченко та А.Н. Попов стверджують: «З точки зору сучасної біології (генетики та ембріології) життя людини як біологічного індивідуума починається з моменту злиття ядер чоловічих і жіночих статевих клітин та утворення єдиного ядра, що містить неповторний генетичний матеріал» [4, с. 89]. А.Н. Попов окремо уточнює: «Вже перша клітина – зигота – є неповторною особистістю і містить повну інформацію про людину: стать, зріст, колір волосся, риси обличчя, групу крові, особливості. Кілька днів після зачаття у дитини формуються дихальні органи. Серце починає битися через 18 днів, після 21 день починає працювати особлива система кровообігу, кров дитини не змішується з кров'ю матері і може відрізнятись від неї за групою крові. Протягом усього внутрішньо утробного розвитку новий людський організм не можна вважати частиною тіла матері. Не можна його порівнювати з організмом матері. Тому зрозуміло, що аборт на будь-якій стадії вагітності є навмисним припиненням життя людини як біологічного індивідуума».

Американський лікар Е. Хант зазначає: «Запліднена яйцеклітина – не просто клітинна маса без особливих своїх власних характеристик. Це повністю і абсолютно є життя людської істоти, і вона має теж життя, яке має новонароджене немовля, дитя, підліток і зріла людина».

А.А. Ковалев, кажучи про фундаментальні права людини, такі як право на життя, на збереження тілесної та психологічної цілісності людини, на повагу до людської гідності, також вказував, що вони «поширюються не тільки на сформовану людину, а й на людський ембріон» [5, с. 177].

Окремі науковці у своїх дисертаційних дослідженнях схильні до підтримки визнання за ембріоном правосуб'єктності з моменту зачаття та відповідного нормативного закріплення. Так, О.В. Перевозчикова вважає: «Конституційне закріплення права на життя людського ембріону з моменту зачаття може розглядатися як база для правового регулювання репродуктивних прав людини, використання людських ембріонів у науково-дослідних та терапевтичних цілях» [6; 10]. Н.І. Беседкіна вважає: «Юридичне ставлення до статусу ембріона у країні має будуватися на основі визнання того факту,

що ембріон – не частина організму матері, а початок нового життя. Це й має визначати підходи до створення відповідного правового регулювання, відношення до абортів» [7, с. 58]. Тут є цікавою позиція О.Г. Селіхової, яка вказує, що з моменту народження починається соціальне життя людини, в той час як розвиток майбутньої особистості відбувається вже під час внутрішньоутробного розвитку [8, с. 13–14].

Не можна оминати з цього приводу позицію Православної церкви, яка зазначає, що поряд із новими позитивними можливостями практичної медицини виникли досить складні питання щодо розширення меж здійснення права на життя, починаючи від перинатального періоду до часу смерті людини. Йдеться про те, що цінність життя досить часто сприймається не як унікальна можливість людини поєднатися з Богом, а як об'єкт комерційних інтересів. В основі визначення права на життя людини в контексті штучного запліднення Церква виділяє ряд питань, одним з яких є надання ембріону правового захисту в питаннях його умертвіння та використання донорського матеріалу [9].

Нині в Законі України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» немає чіткої заборони щодо торгівлі тканинами ембріона людини. Відомо, що курс лікування таким донорським матеріалом із метою «омолодження організму» коштує олігархам та кримінальним авторитетам десятків тисяч доларів. І саме це надає передумови подальшого розвитку обороту фетальних тканин навіть у стадії ембріогенезу і бездіяльності з приводу визнання правової охорони ембріону з моменту запліднення на законодавчому рівні, як це робиться у деяких розвинених країнах світу. Крім того, невирішення проблеми визначення правового статусу ембріона людини криється в лобюванні інтересів науковців – генетиків, які аж ніяк не зупиняються на лікуванні.

Процеси інтеграції України в Європейське співтовариство потребують серед іншого вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Для імплементації у наше законодавство міжнародно-правових норм, покликаних забезпечувати права людини у зв'язку із застосуванням методів біології і медицини, доцільно здійснити організаційно-правові заходи щодо вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти

пакет законів про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики, спрямованої на дотримання норм суспільної моралі при здійсненні генно-інженерних досліджень. Але, насамперед, пропонується внести зміни в Конституцію України та інші законодавчі акти щодо цивільно-правової охорони життя ембріону людини з наданням йому відповідного цивільно-правового статусу «людина на стадії ембріогенезу», що буде перешкоджати та протидіяти незаконній торгівлі фетальними тканинами людини та ембріонами людини у статусі «людина на стадії ембріогенезу».

Література

1. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_334.
2. Романовський Г.Б. Право на життя. Одеса: Актуальні проблеми. 2004. С. 165–168.
3. Кашинцева О. Наріжні проблеми захисту прав людини у сфері біотехнології та медицини. Право України. 2009. № 4. С. 152–153.
4. Голіченко В.А. Засади права людини на життя / В.А. Голіченко, А.Н. Попов. К.: Право України. 2009. 195 с.
5. Ковалев А.А. Международная защита прав человека: Учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.
6. Перевозчикова О.В. Конституционное право на жизнь и репродуктивные права человека. URL: <http://www.dissercat.com/content/konstitutsionnoe-pravo-na-zhizn-i-reproduktivnye-prava-cheloveka>.
7. Беседкіна Н.І. Права ненародженої дитини. Держава та право. 2006. № 4. С. 57–63.
8. Селіхова О.Г. Право людини на життя. Львів: Права людини. 2005. 210 с.
9. Штучне запліднення та «сурогатне материнство» у світлі християнства. URL: <http://www.cerkva.info/ru/publications/articles/962-simja.html> / (дата доступу: 12.11.2015).

*Борщевська О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного і трудового права
Одеського національного морського університету*

*Даниленко С.К.,
старший викладач
кафебри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ*